

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЧЕРНАДЧУК ВІКТОР ДМИТРОВИЧ

УДК 349.2

**ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ
ПРИ ПОРУШЕННІ ТРУДОВИХ ПРАВ**

Спеціальність 12.00.05 – трудове право;
право соціального забезпечення

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Київ - 2001

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі цивільно-правових дисциплін
Харківського державного педагогічного університету
ім. Г.С. Сковороди Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор юридичних наук, професор
Процевський Олександр Іванович, Харківський державний
педагогічний університет імені Г.С. Сковороди Міністерства
освіти і науки України, директор Інституту економіки і права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Академії правових наук України *Лазор*
Лідія Іванівна, Східноукраїнський національний університет
Міністерства освіти і науки України, декан юридичного факультету;

кандидат юридичних наук, доцент
Пилипенко Пилип Данилович, Львівський національний
університет імені Івана Франка Міністерства освіти і науки
України, завідуючий кафедрою трудового, аграрного
та екологічного права

Провідна установа – Національний університет
внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України,
м. Харків

Захист відбудеться “25” травня 2001 р. о 12 годині на засіданні
спеціалізованої вченої ради К26.001.04 Київського
університету імені Тараса Шевченка за адресою:
01017, м. Київ, вул. Володимирська, 64.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського
національного університету імені Тараса Шевченка за адресою:
01017, м. Київ, вул. Володимирська, 64.

Автореферат розісланий “25” квітня 2001 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

К.Г. Грищенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Конституція України закріпила право кожного громадянина на працю і встановила умови для його реалізації. Зокрема, вона гарантує рівні можливості у виборі професії, роду трудової діяльності і захист від незаконного звільнення. Умови реалізації цих гарантій потребують постійного дослідження ефективності функціонування правового механізму, який регулює процес захисту трудових прав, що надасть можливість виявити ті сегменти відносин, які не врегульовані чи недостатньо врегульовані чинним трудовим законодавством.

Трудове законодавство встановлює обов'язок власника або уповноваженого ним органу відшкодувати моральну шкоду, заподіяну працівникові у разі порушення його законних трудових прав, але воно не містить визначення поняття моральної шкоди, докладно не врегульовує порядок її відшкодування і не встановлює критерії визначення розміру відшкодування.

Існуюча практика по справах, пов'язаних з відшкодуванням моральної шкоди, заподіяної порушенням трудових прав, відрізняється деякою різноманітністю рішень у частині визначення розміру її відшкодування, оскільки відсутній єдиний, хоча б орієнтувальний базис, стосовно якого визначався б цей розмір. Це призводить до присудження різних розмірів відшкодування при схожих обставинах заподіяння моральної шкоди. У такій ситуації необхідне концептуальне вирішення цієї проблеми. В сучасній правовій науці проблема відшкодування моральної шкоди при порушенні трудових прав майже не досліджувалася, спеціальні монографічні роботи не видавалися, хоч ця проблема досліджувалася в цивільному та кримінально-процесуальному праві.

Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю дослідження проблем, пов'язаних з відшкодуванням моральної шкоди, заподіяної порушенням трудових прав, а також потребою розробки наукових засад її відшкодування, і, перш за все, в контексті визначення розміру її відшкодування.

Питання відшкодування моральної шкоди залишається дискусійним, оскільки на сьогодні не існує однозначного ні наукового, ні законодавчого вирішення цього питання. Певну увагу загальній проблемі відшкодування моральної шкоди приділили у своїх роботах А.М. Белякова, С.А. Белякін, С.Н. Братусь, А.М. Ерделевський, Ю.Х. Калмиков, Н.С. Малейін, Е.А. Флейшиц, Г.Ф. Шершеневич, М.Я. Шимінова та інші вчені. Проблему відшкодування моральної шкоди досліджували у роботах із суміжною тематикою М.М. Агарков, В.П. Бож'єв, В.П. Грибанов, О.С. Іоффе, Л.А. Майданник, Н.Ю. Расказова, В.Т. Смирнов, А.А. Собчак, В.А. Тархов, Б. Утевський та інші вчені. Суттєвий внесок у вирішення проблеми відшкодування моральної шкоди внесли українські вчені й правознавці Д.В. Боброва, В.П. Паліюк, В.О. Плаксін, В.І. Прокопенко, Н.В. Санахметова, Н.М. Хуторян, С.І. Шимон та інші вчені.

Проблеми відшкодування заподіяної моральної шкоди висвітлюються також у підручниках з трудового, цивільного і кримінально-процесуального права. Щодо системного й комплексного їх дослідження в трудовому праві, то в даній дисертації це здійснюється вперше.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Тема дисертації обрана здобувачем в ініціативному порядку, з урахуванням високого рівня її актуальності та недостатнього наукового дослідження. Дисертація виконана на кафедрі цивільно-правових дисциплін Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди відповідно до комплексно-цільової програми № 0186.0.070864 "Проблеми удосконалення гарантій права на працю в умовах ринкової економіки на 1996-2000 роки".

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є розробка визначень основних теоретичних понять; визначення сфери правового регулювання відносин, що складаються в процесі відшкодування заподіяної порушенням трудових прав моральної шкоди та розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення механізму правового регулювання відшкодування моральної шкоди, заподіяної порушенням трудових прав і практики його застосування.

Для досягнення цієї мети дисертаційного дослідження вирішувались такі основні задачі: визначити поняття моральної шкоди, заподіяної порушенням трудових прав; розробити критерії класифікації та провести класифікацію моральної шкоди, заподіяної порушенням трудових прав за найбільш суттєвими ознаками;

провести аналіз дискусійних питань з проблем відшкодування моральної шкоди, заподіяної порушенням трудових прав;

визначити особливості відшкодування моральної шкоди при порушенні трудових прав працівника;

розробити систему критеріїв, які необхідно враховувати при визначенні розміру відшкодування моральної шкоди, заподіяної порушенням трудових прав;

розробити методiku визначення розміру відшкодування моральної шкоди при порушенні трудових прав з метою встановлення однозначності у правозастосовчій діяльності;

сформулювати науково обгрунтовані пропозиції щодо вдосконалення законодавчого регулювання та механізму відшкодування моральної шкоди з урахуванням висновків, отриманих в результаті дослідження.

Під час дослідження здобувач особливу увагу приділив розгляду тих аспектів, які, на його думку, мають найбільш важливе значення для науки трудового права і практики правозастосовчої діяльності.

Об'єктом дослідження є правовідносини, що виникають між власником або уповноваженим ним органом та працівником внаслідок заподіяння порушенням трудових прав моральної шкоди, а також сфера дії цього правового інституту.

Предметом дослідження є нормативно-правові акти, що містять норми щодо відшкодування моральної шкоди, та наукові джерела, в яких викладені теоретичні обгрунтування доцільності цього способу захисту суб'єктивних прав особи.

Методологічну і теоретичну основу дисертації становлять положення з теорії держави і права, трудового, цивільного і кримінально-процесуального права.

В дисертації використовувалися різні *методи дослідження*. Головним серед них є загальнонауковий діалектико-матеріалістичний метод дослідження, який дозволив здобувачеві провести дослідження проблем, що виникають у процесі заподіяння моральної шкоди внаслідок порушення трудових прав. Автор виходив із визначального впливу суспільних відносин на право та шукав шляхи посилення активного плідного зворотного впливу права на суспільні відносини, що виникають внаслідок реалізації права на працю. При тлумаченні правових норм застосовувався формально-логічний метод. З використанням методу логічного аналізу досліджувалась та формулювалась модель відносин між працівником та власником або уповноваженим ним органом з приводу відшкодування заподіяної моральної шкоди, що надало можливість виявити шляхи вдосконалення цієї моделі. Здобувачем використовувались також системний, історичний, порівняльний та інші методи пізнання.

Використання зазначеного методологічного та теоретичного інструментарію дозволило вирішити поставлені задачі та здобути науковий результат, новизна якого відображена в положеннях, що виносяться на захист.

Нормативною базою дисертаційного дослідження є Конституція України, трудове законодавство України, зарубіжне та порівняльне трудове право. Теоретичну та методологічну основу дослідження складають наукові праці з теорії права, трудового і цивільного права А.М. Белякової, Д.В. Бобрової, С.Н. Братуся, В.С. Венедиктова, А.С. Довгерта, А.М. Ерделевського, Н.С. Малєїна, В.П. Паліюка, В.О. Плаксина, В.І. Прокопенка, О.І. Процевського, П.Д. Пилипенка, Н.Ю. Рассказової, В.Т. Смірнова, А.А. Собчака, В.А. Тархова, Н.М. Хуторян, М.Я. Шимінової та інших вчених.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше проведено комплексне дослідження інституту відшкодування моральної шкоди, заподіяної порушенням трудових прав. Проведене дослідження дало можливість одержати нові наукові результати, які обгрунтовуються в дисертації та є основою для формулювання пропозицій щодо вдосконалення законодавства, яке стало предметом аналізу в даній дисертації. Основними положеннями дисертаційного дослідження, які визначають його наукову новизну і виносяться на захист, є:

На підставі дослідження існуючих у правовій літературі визначень поняття моральної шкоди автором запропоновано визначення поняття моральної шкоди, заподіяної порушенням трудових прав.

Аналізуються й уточнюються існуючі підходи до класифікації моральної шкоди і подається класифікація моральної шкоди, заподіяної порушенням трудових прав. Автором вперше виділено активну й пасивну, просту й складну моральну шкоду, а також первинну й похідну (вторинну) моральну шкоду.

Визначено й обгрунтовано зміст специфічних властивостей моральної шкоди, заподіяної порушенням трудових прав, які у своїй сукупності відбивають її своєрідність.

Вперше сформульовано визначення відповідальності власника або уповноваженого ним органу за заподіяну працівникові моральну шкоду як його моральної відповідальності, вираженої у грошовій або іншій матеріальній формі, яка має компенсаційно-штрафний характер, стягується на користь працівника і настає у випадку порушення його законних трудових прав.

Досліджено підставу настання відповідальності за заподіяну працівникові моральну шкоду й уточнено умови настання відповідальності з урахуванням особливостей трудових правовідносин.

Аргументовано висновок про те, що причинний зв'язок між протиправною поведінкою власника або уповноваженого ним органу і моральною шкодою, що настала, є обов'язковою умовою настання відповідальності за заподіяну працівникові моральну шкоду. Відсутність причинного зв'язку означає, що моральна шкода заподіяна не поведінкою власника або уповноваженого ним органу, а спричинена іншими причинами.

Аргументовано висновок про те, що вина власника або уповноваженого ним органу, при заподіянні моральної шкоди, має подвійне значення: при наявності його вини настає відповідальність, а форма і ступінь вини впливають на визначення розміру відшкодування. Виявлено підстави, за яких власник не вважається винним у заподіянні моральної шкоди. Досліджено змішану форму вини і розроблено рекомендації щодо її впливу на визначення розміру відшкодування заподіяної працівникові моральної шкоди.

В дисертації отримала подальший розвиток презумпція винності заподіювача моральної шкоди і зроблено висновок про необхідність закріплення цієї презумпції в КЗпП України.

Проаналізовано існуючу тривалий час дискусію про форми і межі відшкодування моральної шкоди і внесено пропозицію про доцільність збереження грошової та іншої матеріальної форми відшкодування, а також про усунення обмежень щодо розміру відшкодування заподіяної моральної шкоди.

Визначено критерії, які необхідно враховувати при визначенні розміру відшкодування моральної шкоди. Виділено загальні й окремі критерії, а також критерії, що збільшують та зменшують розмір відшкодування цієї шкоди.

Розроблено методику визначення розміру відшкодування власником підприємства, організації, установи або уповноваженим ним органом моральної шкоди, заподіяної працівникові.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації концептуальні положення, висновки і рекомендації спрямовані на подальше вдосконалення відповідальності за заподіяну порушенням трудових прав моральну шкоду, вони можуть бути використані в подальшому розвитку теорії відповідальності в трудовому праві, наукових розробках з цієї проблематики, навчальному процесі, а також при підготовці спеціалістів у галузі трудового права. Прикладний аспект дисертаційного дослідження пов'язаний з можливістю практичного використання в законодавчому процесі висловлених в роботі пропозицій.

Окремі положення, викладені в дисертації, можуть бути використані в правозастосовчій діяльності, зокрема, при вирішенні питання про притягнення до відповідальності за заподіяну порушенням трудових прав моральну шкоду та у визначенні розміру відшкодування цієї шкоди з урахуванням критеріїв розумності і справедливості та інших критеріїв.

Результати дисертаційного дослідження знайшли своє застосування на юридичному факультеті Української академії банківської справи (м. Суми), в Харківському державному педагогічному університеті ім. Г.С. Сковороди при викладанні навчальної дисципліни "Трудове право". Запропоновано проекти законів про внесення змін до КЗпП України та Закону України "Про охорону праці", Методику визначення розміру відшкодування моральної шкоди, заподіяної власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом, заподіяної

працівникові, яку надано для розгляду до Верховного Суду України.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження обговорювалися на науково-методичній раді юридичного факультету Української академії банківської справи (м. Суми). Теоретичні висновки дисертації доповідалися на Другій науково-методичній конференції викладачів, аспірантів, співробітників Української академії банківської справи (21-22 квітня 1999 р., м. Суми), а також на Другій національній науково-практичній конференції “Адміністративне право: актуальні проблеми реформування” (25-27 травня 2000 р., м. Суми). Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані як основа для подальшої наукової роботи за напрямками дослідження правової природи моральної шкоди та відповідальності за її заподіяння.

Публікації. Основні теоретичні положення й висновки дисертаційного дослідження викладені в семи статтях, опублікованих у наукових журналах та збірнику наукових праць, які входять до переліку фахових видань, затвердженого Вищою атестаційною комісією України.

Структура дисертаційної роботи. За своєю структурою дисертація складається із вступу; трьох розділів, які поєднують десять підрозділів; висновків, списку використаних джерел (164 найменування) та трьох додатків. Загальний обсяг дисертації складає 224 сторінки.

ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано вибір теми дослідження, її актуальність; аналізується стан дослідження проблеми відшкодування моральної шкоди у вітчизняній літературі; формулюється мета і задачі, теоретична база дослідження, положення, які виносяться на захист; теоретичне і практичне значення; основні форми апробації.

У **першому розділі “Поняття та класифікація моральної шкоди”** проведено аналіз історичного розвитку норм та вчень про відшкодування моральної шкоди; досліджено зміст та надано визначення поняття моральної шкоди, заподіяної порушенням трудових прав, а також проведено класифікацію моральної шкоди.

У першому підрозділі аналізується дореволюційне та радянське законодавство, а також погляди вчених-правознавців на проблему відшкодування моральної шкоди. Російське дореволюційне законодавство в деяких випадках передбачало відшкодування моральної (немайнової) шкоди, і хоча це були окремі норми, що містились в різних нормативних актах та мали завуальований характер, вони є історичним джерелом правового інституту відшкодування моральної шкоди, незважаючи на те, що законодавство того часу не містило терміна “моральна (немайнова) шкода”. Радянському законодавству був властивий захист моральних благ людини нематеріальними засобами, а не у вигляді покладання матеріальної відповідальності. Вирішальне значення мала не матеріальна, а моральна сторона усунення наслідків порушення прав громадянина.

В науці існувало два підходи вчених-правознавців до питання про відшкодування моральної шкоди. Одні вчені підтримували доцільність існування такого правового інституту. Це дореволюційні російські вчені С.А. Беляцкін, І.А. Покровський та інші, радянські вчені М.М. Агарков, А.М. Белякова, С.Н. Братусь, Ю.Х. Калмиков, Б. Лапицький, Л.А. Майданник, Н.С. Малєїн, Н.В. Сергєєв, Б. Утевський, Е.А. Флейшиц, М.Я. Шимінова та інші. Але поряд з цим існувала думка про недоцільність відшкодування моральної шкоди, яку висловлювали дореволюційні російські вчені П.Н. Гусаковський, Г.Ф. Шершеневич та інші, а також деякі радянські вчені, зокрема, А. Зейц.

У другому підрозділі автор досліджує зміст моральної шкоди, визначення її поняття в юридичній літературі та законодавстві і розпочинає своє дослідження з розгляду історичного розвитку підходів до визначення поняття моральної шкоди.

Визначення поняття моральної шкоди подане в працях дореволюційних російських вчених С.А. Беляцкіна, І.А. Покровського, В.І. Сінайського, Г.Ф. Шершеневича та інших, радянських вчених В.П. Бож'єва, В.П. Грибанова, С.Е. Донцова, О.С. Іоффе, В.Т. Смірнова, А.А. Собчака, К.Б. Ярошенко та інших, у дослідженнях українських вчених-правознавців Д.В. Бобрової, А.І. Загоруйко, В.П. Паліюк, В.О. Плаксіна, В.І. Прокопенко, Н.М. Хуторян, С.І. Шимон, Ю.С. Шем-

шученко та інших. Однак, у працях наведених авторів відсутній єдиний підхід щодо визначення поняття моральної шкоди, що зумовлено різними поглядами на юридичну природу моральної шкоди.

Оскільки моральна шкода визначається як фізичні чи моральні страждання, то очевидно, що слово “страждання” вживається як ключове. Термін “страждання” означає, що неправомірні дії заподіювача шкоди обов'язково повинні знайти відображення в свідомості потерпілого в формі відчуття (фізичні страждання) і уявлення (моральні страждання) та викликати певну психічну реакцію. Найбільш близьким до поняття “моральні страждання” автор вважає поняття “переживання”. Змістом переживання може бути страх, сором, приниження та інший несприятливий у психічному аспекті стан працівника. Будь-яке неправомірне діяння власника або уповноваженого ним органу може викликати у працівника тією чи іншою мірою моральні страждання, що спричиняє ушкодження здоров'я. Оскільки чинне законодавство визначає здоров'я як стан повного фізичного, душевного й соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб і фізичних дефектів, то очевидно, що неправомірне діяння власника або уповноваженого ним органу позбавляє працівника, щонайменше, одного з цих елементів. Таким чином, відсутність душевного або соціального благополуччя є ушкодженням здоров'я. На підставі проведеного дослідження зроблено висновок, що поняття “ушкодження здоров'я” та “моральна шкода” можуть бути зведені в єдине поняття “немайнова шкода”.

Під моральною шкодою, заподіяною порушенням трудових прав, автор розуміє втрати немайнового характеру, що виникли внаслідок душевних, психічних або фізичних страждань, заподіяних порушенням законних трудових прав неправомірними діями або бездіяльністю з боку власника або уповноваженого ним органу, що призводять до приниження професійної честі, гідності, трудової репутації; ушкодження здоров'я; порушення нормальних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного суспільного життя; порушення спілкування із оточуючими людьми; вимушених змін або обмежень у виборі трудової діяльності, звичайного кола спілкування та інших негативних наслідків.

У третьому підрозділі проведено класифікацію моральної шкоди. Автором виділено моральну шкоду, заподіяну фізичними стражданнями; моральну шкоду, заподіяну психічними (душевними) стражданнями; моральну шкоду, заподіяну фізичними та психічними (душевними) стражданнями (їх поєднанням). Перші два види являють просту моральну шкоду, тобто заподіяну одним видом страждань, а третій вид – складну моральну шкоду, тобто заподіяну поєднанням різних видів страждань.

Залежно від виду протиправної поведінки власника або уповноваженого ним органу автор виділяє активну моральну шкоду, тобто таку, що заподіяна неправомірними діями власника або уповноваженого ним органу; та пасивну моральну шкоду, заподіяну бездіяльністю власника або уповноваженого ним органу, а саме невиконанням або неналежним виконанням покладених на нього обов'язків.

Залежно від віддаленості від протиправного діяння автором виділено первинну і похідну (вторинну) моральну шкоду.

Розділ другий “Умови настання відповідальності за заподіяну моральну шкоду” присвячено уточненню та дослідженню умов настання відповідальності за заподіяну порушенням трудових прав моральну шкоду. Автор розглядає відповідальність за заподіяну порушенням трудових прав моральну шкоду як покладання на власника або уповноважений ним орган невігідних майнових наслідків, пов'язаних із застосуванням до нього санкцій у грошовій або іншій матеріальній формі, що застосовуються незалежно від заподіяння майнової шкоди на користь працівника.

Відповідальність за заподіяну працівникові моральну шкоду настає за наявності наступних умов: заподіяння (наявність) моральної шкоди; протиправність дій власника або уповноваженого ним органу; наявність причинного зв'язку між протиправним діянням заподіювача шкоди і моральною шкодою, що настала; вина власника або уповноваженого ним органу. Ці умови є загальними і їх наявність є обов'язковою для настання відповідальності в усіх випадках заподіяння моральної шкоди.

У першому підрозділі автор зазначає, що заподіяння (наявність) моральної шкоди – це наявність негативних змін у психічній сфері працівника внаслідок усвідомлення факту порушення його трудових прав, що завдає йому душевних, психічних або фізичних страждань. При встановленні факту заподіяння моральної шкоди необхідно керуватися критеріями загальнолюдських цінностей. З одного боку, це критерії, що визначають суб'єктивні відчуття потерпілого, а саме: честь, гідність, авторитет, його трудова репутація. З іншого, це критерії, що характеризують зовнішній прояв наслідків порушення трудових прав, і саме тут моральна шкода виявляється в порушенні звичайного для працівника способу життя, в реальній втраті працівником можливості нормально спілкуватися з оточуючими (співробітниками, друзями, знайомими), жити повноцінним життям, що спричинено порушенням його трудових прав. В дисертації поділяється і розвивається принцип “презумпції моральної шкоди”: моральна шкода вважається заподіяною внаслідок порушення трудових прав, визначених чинним трудовим законодавством, якщо власником або уповноваженим ним органом не доведено інше. Автор вважає, що презумпція моральної шкоди потребує законодавчого закріплення.

Моральна шкода вважається заподіяною, якщо потерпілий і заподіювач моральної шкоди перебувають в трудових правовідносинах або на них поширюється дія трудового законодавства; вона виникла внаслідок порушення трудових прав з боку власника або уповноваженого ним органу; працівник зазнає моральних втрат у вигляді моральних страждань, тобто негативних змін, що відбуваються в його свідомості внаслідок усвідомлення факту порушення його трудових прав і ці негативні зміни призвели до втрати нормальних життєвих зв'язків, а також вимагають від працівника додаткових зусиль для організації свого життя.

У другому підрозділі зазначено, що на власника або уповноважений ним орган покладається активний обов'язок (вчинення певних дій, передбачених чинним трудовим законодавством) і пасивний обов'язок (не порушувати трудові права працівників). Порушення власником або уповноваженим ним органом трудових прав працівника тягне за собою виникнення відповідних охоронних правовідносин.

Трудове законодавство містить норми, які надають право учасникам трудових правовідносин можливість врегулювати свої відносини укладенням трудового договору. Таким чином, юридичний обов'язок виникає не безпосередньо з приписів закону, а й з трудового договору, але такий обов'язок повинен бути дозволений і санкціонований законом. А тому протиправно можна вважати поведінку власника або уповноваженого ним органу, пов'язану з невиконанням передбачених або санкціонованих трудовим законодавством юридичних обов'язків власника або уповноваженого ним органу.

У трудовому праві протиправне діяння розглядається також як порушення власником або уповноваженим ним органом обов'язку щодо забезпечення безпечних умов праці і нездійснення ним усіх залежних від нього заходів щодо охорони праці працівників. Характер і кількість цих заходів визначається існуючим рівнем техніки, технології виробництва, техніки безпеки, виробничої санітарії. А тому автор вважає, що відсутні протиправні діяння власника або уповноваженого ним органу і він не повинен нести відповідальності, якщо ушкодження здоров'я працівника є результатом тривалої дії на його організм шкідливих умов виробництва, які не можна усунути при існуючому рівні техніки безпеки, але за умови попередження про це працівника.

Протиправність діяння заподіювача моральної шкоди (власника або уповноваженого ним органу) полягає в невиконанні ним своїх обов'язків щодо забезпечення законних трудових прав працівника, а також у порушенні ним законних трудових прав працівника, якщо це порушення призводить до душевних, психічних або фізичних страждань останнього.

У третьому підрозділі автор, розглядаючи взаємодію “причина-наслідок”, встановлює місце та значення умов як явищ, що формують причину або створюють можливість її дії, розвиває думку про те, що місце причин та умов у механізмі причинності різне. Причина породжує наслідок і цьому сприяє умова, але завжди йдеться мова про їх спільну дію, їх необхідний зв'язок. Умови сприяють породженню наслідку причиною, але самі по собі наслідків не викликають і визначаються як сукупність різноманітних факторів, від наявності яких залежить виникнення, існування і зникнення наслідків, яких вони саме не породжують. Норми виробничої санітарії

передбачають професії зі шкідливими умовами праці, які повинні забезпечуватися спецмолоком, спецхарчуванням, спецодягом, спецвзуттям та іншими індивідуальними засобами. Якщо працівник працює в шкідливих або небезпечних умовах праці, то існує ймовірність отримання професійного захворювання, і причиною будуть самі шкідливі або небезпечні умови праці, а невідача спецмолока або спецхарчування буде умовою. Автор вважає, що умовою буде також і внутрішній стан організму, стан імунної системи, схильність до якогось захворювання та інші фактори. Наявність цих умов чи їх відсутність може тільки прискорити або затримати настання професійного захворювання, а не відвернути його.

Причини і умови заподіяння моральної шкоди – це система негативних для трудових правовідносин явищ, що детермінують порушення трудових прав як свій наслідок, а також ті явища, які, перебуваючи у подвійному зв'язку, породжують і відтворюють ці порушення і заподіяну ними моральну шкоду як закономірний наслідок. Причинний зв'язок як елемент правопорушення виражає зв'язок протиправної поведінки власника або уповноваженого ним органу і моральної шкоди, що настала, де протиправність виступає причиною, а моральна шкода – наслідком.

Для встановлення причинного зв'язку автор запропонував виділяти повну та специфічні причини. Повна причина – це сукупність усіх обставин, при наявності яких обов'язково настає певний негативний наслідок – моральна шкода. Специфічні причини – це сукупність обставин, поява яких (за наявності інших обставин, що вже мали місце в конкретному випадку до настання наслідку і створили умови дії) призводить до появи наслідку.

У четвертому підрозділі зазначається, що вина власника або уповноваженого ним органу є не тільки обов'язковою суб'єктивною ознакою, а й важливою соціальною категорією, зміст якої визначають характер і тяжкість протиправного діяння власника або уповноваженого ним органу. Свідомість і воля певною мірою визначаються зовнішнім середовищем та його об'єктивними умовами, однак ця залежність не зумовлює антисоціальну поведінку власника або уповноваженого ним органу. Головну роль відіграють його свідомість та воля, і саме вони визначають характер і форму поведінки в кожному конкретному випадку. Тому при встановленні вини треба виходити з її об'єктивного існування в реальній дійсності.

Вина власника або уповноваженого ним органу при заподіянні працівникові моральної шкоди має подвійне значення: при наявності вини настає відповідальність за заподіяну працівникові моральну шкоду, а її форма та ступінь впливають на визначення розміру відшкодування. Вина власника – це його психічне ставлення до здійснюваного порушення трудових прав працівника, яке може діставати свій вияв у формах умислу, необережності (простої та грубої), а також неосвіченості (необізнаності). Форма вини власника або уповноваженого ним органу – це окреслене в законі поєднання певних ознак (елементів) його свідомості та волі, в якому відображається психічне ставлення до свого протиправного діяння та його негативних наслідків. Ступінь вини власника – це оціночна, кількісна категорія, яка багато в чому визначає тяжкість вчиненого ним діяння і впливає на визначення розміру відшкодування заподіяної працівникові моральної шкоди. Підставою для звільнення власника або уповноваженого ним органу від відповідальності є випадок, коли працівникові заподіяно шкоду з причин, що не залежали від волі й свідомості власника.

Розділ третій “Правові питання відшкодування моральної шкоди” присвячено дослідженню критеріїв та визначенню розміру відшкодування заподіяної порушенням трудових прав моральної шкоди. Автор вважає, що оскільки метою відшкодування заподіяної працівникові моральної шкоди є зменшення тяжких для нього наслідків, то право вибору форми відшкодування належить потерпілому, і саме він визначить ту форму, яка максимально заглидить негативні зміни в його психічній сфері, а тому доцільно залишити і грошову та іншу матеріальну форму відшкодування.

У першому підрозділі автором визначено критерії, які необхідно враховувати при визначенні розміру відшкодування моральної шкоди:

а) загальні критерії: суть позовних вимог; форма і ступінь вини власника або уповноваженого ним органу; розумність і справедливість; ступінь та характер фізичних та

моральних страждань працівника; тяжкість ушкодження його здоров'я; характер і тривалість страждань працівника;

б) окремі критерії: індивідуальні особливості потерпілого; спосіб одержання працівником інформації; ступінь втрати ним працездатності; ступінь порушення нормальних життєвих зв'язків працівника; ступінь докладання ним додаткових зусиль для організації свого життя; ступінь погіршення або позбавлення можливостей реалізації працівником своїх звичок та бажань; ступінь погіршення стосунків з оточуючими; вік працівника; можливість збереження специфічних якостей; можливість продовження працівником роботи за спеціальністю;

в) критерії, що зменшують розмір відшкодування: наявність вини працівника; критерій часу (в деяких випадках); добровільне відшкодування заподіяної працівникові моральної шкоди або здійснення інших дій власником або уповноваженим ним органом, спрямованих на усунення негативних наслідків заподіяної моральної шкоди;

г) критерії, що збільшують розмір відшкодування: заподіяння декількох видів моральної шкоди (наявність складної моральної шкоди); особливості подолання наслідків, що мають місце внаслідок заподіяної працівникові моральної шкоди; особливе психічне сприйняття працівником факту порушення його трудових прав.

Виділення цих критеріїв надало можливість автору розробити Методику визначення розміру відшкодування власником підприємства, установи або організації моральної шкоди, заподіяної працівникові.

У другому підрозділі автор на підставі аналізу чинного законодавства, дослідження існуючих в юридичній літературі підходів і методик запропонував власний погляд на визначення розміру відшкодування моральної шкоди, заподіяної порушенням трудових прав.

За базову величину прийнято розмір презюмованої моральної шкоди. Презюмована моральна шкода – це страждання, які за загальним уявленням повинен зазнавати “середній” працівник, який нормально реагує на здійснюване щодо нього з боку власника або уповноваженого ним органу порушення його трудового права. Автором запропоновано визначені ним розміри відшкодування презюмованої моральної шкоди щодо різних видів порушень трудових прав з урахуванням їх наслідків. Базисний розмір відшкодування може коригуватися відповідно до змін у законодавстві, якщо ці зміни дадуть підставу вважати, що інший розмір відшкодування буде розумним. Залежно від способу заподіяння, наслідків та інших обставин розмір відшкодування моральної шкоди змінюватиметься і при визначенні цього розміру необхідно враховувати ступінь вини власника або уповноваженого ним органу, коефіцієнт індивідуальних особливостей потерпілого, коефіцієнт врахування обставин, що заслуговують на увагу, коефіцієнт тривалості моральних страждань та критерій часу. При визначенні розміру відшкодування завданої працівникові дійсної заподіяної моральної шкоди також застосовуються критерії, які визначено у першому підрозділі цього розділу.

Автором розроблено і запропоновано для розгляду Верховним Судом України Методику визначення розміру відшкодування власником підприємства, установи або організації або уповноваженим ним органом моральної шкоди, заподіяної працівникові, яка є додатком до дисертації.

У третьому підрозділі підкреслюється, що згідно з ч. 2 ст. 237-1 КЗпП України порядок відшкодування моральної шкоди визначається чинним законодавством. Трудове законодавство передбачає досудовий порядок відшкодування моральної шкоди, заподіяної порушенням трудових прав. У досудовому порядку виділяються дві форми: на підставі угоди сторін (власника, профспілкового органу і потерпілого або уповноваженої ним особи) і на підставі рішення комісії по трудових спорах (суспільна форма). Змістом досудового порядку є те, що працівник, трудові права якого порушено і цим порушенням йому заподіяно моральну шкоду, може пред'явити вимогу про відшкодування заподіяної моральної шкоди власнику або уповноваженому ним органу без звернення з позовом до суду. Спори виникають безпосередньо із трудових правовідносин, стороною, трудові права якої порушено, виступає працівник, і тому, розглядаючи підходи, які існують в юридичній літературі, автор поділяє і розвиває положення про те, що спори щодо відшкодування моральної шкоди, заподіяної порушенням трудових прав, є похідними від спорів

про порушення трудового права, і обґрунтовує поширення на них загального порядку розгляду індивідуальних трудових спорів.

Першою формою досудового порядку відшкодування заподіяної моральної шкоди є угода сторін. Автор вважає доцільним укладення письмової угоди про добровільне відшкодування власником заподіяної моральної шкоди, яка буде підставою для видання наказу. Метою угоди є позасудове врегулювання індивідуального трудового спору та припинення зобов'язань з відшкодування працівникові моральної шкоди в судовому порядку.

Змістом суспільної форми є діяльність третьої особи (комісії по трудовим спорам) з метою надання допомоги сторонам спору з приводу відшкодування заподіяної порушенням трудових прав моральної шкоди у зменшенні суперечностей і досягненні взаємної угоди між працівником та власником або уповноваженим ним органом щодо відшкодування цієї шкоди. Розгляд трудового спору складається з двох стадій: встановлення факту заподіяння моральної шкоди та визначення розміру і строків відшкодування.

Автор вважає за доцільне існування двох форм відшкодування моральної шкоди, заподіяної порушенням трудових прав. Досудовий порядок розгляду вимог про відшкодування моральної шкоди передбачено чинним трудовим законодавством з метою сприяння врегулюванню між сторонами відносин, що виникли внаслідок заподіяної порушенням трудових прав моральної шкоди, що дозволяє швидко відновити порушене трудове право і психічний статус працівника.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове рішення проблеми у визначенні сфери правового регулювання відносин, які виникають в процесі відшкодування заподіяної порушенням трудових прав моральної шкоди і в розробці науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення законодавства, яке регулює ці відносини.

У висновках дисертації формулюються найбільш суттєві результати проведеного дисертаційного дослідження, на підставі яких окреслено положення, що виносяться на захист. Пропонуються заходи, спрямовані на вдосконалення гарантій трудових прав, формування правомірної поведінки власника або уповноваженого ним органу, а також надано практичні рекомендації щодо формування та розвитку відповідного механізму правового регулювання відшкодування заподіяної працівникові моральної шкоди. Зокрема, автор вважає, що відповідальність за заподіяну працівникові порушенням його трудових прав моральну шкоду – це визначені законом або санкціоновані ним позбавлення власника або уповноваженого ним органу в грошовій або іншій матеріальній формі, які він зазнає на підставі угоди з працівником або які визначені уповноваженим на це органом на користь працівника внаслідок порушення його законних трудових прав, метою яких є згладжування (хоч би часткове) тих моральних, душевних або психічних страждань, яких зазнав працівник внаслідок усвідомлення факту порушення його законних трудових прав.

Враховуючи специфічні особливості наслідків заподіяння моральної шкоди, слід передбачити в трудовому законодавстві можливість стягнення грошового відшкодування за заподіяну моральну шкоду у вигляді періодичних платежів у випадках тяжкого пошкодження здоров'я, яке спричиняє прогресуючі порушення життєвих процесів в організмі людини. Залежно від обставин справи такі виплати можна призначати довічно або на певний період часу. Також уявляється доцільним передбачити поєднання стягнення основної суми відшкодування з встановленням додаткових періодичних виплат або поділу одноразової грошової виплати на частини і стягнення їх у вигляді періодичних платежів.

За результатами дослідження автор вносить пропозиції щодо вдосконалення трудового законодавства.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

А моральний вред? // Персонал. – 1999. – № 4. – С. 82-85.

Возмещение морального вреда в трудовом праве // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1999. – № 10. – С. 49-52.

К вопросу о размере возмещения морального вреда в трудовом праве // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1999. – № 12. – С. 34-36.

Право на відшкодування моральної шкоди: деякі аспекти // Право України. – 2000. – № 3. – С. 106-109.

До питання про методикку визначення розміру відшкодування моральної шкоди, заподіяної працівникові // Предпринимательство, хозяйство и право. – 2000. – № 5. – С. 45-47.

Заподіяння моральної шкоди як умова відповідальності // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Видавничий дім “Юридична книга”, 2000. – Вип. 5. – С. 262-271.

До питання про поняття моральної шкоди // Право України. – 2001. – № 2. – С. 105-107.

Анотація

Чернадчук В.Д. Відшкодування моральної шкоди при порушенні трудових прав. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2001.

Дисертацію присвячено дослідженню питань відшкодування моральної шкоди, заподіяної порушенням трудових прав. У роботі досліджено зміст і сформульовано визначення поняття моральної шкоди, заподіяної порушенням трудових прав; проведено її класифікацію; визначено поняття відповідальності за заподіяну працівникові моральну шкоду; а також визначено умови настання цієї відповідальності, проведено дослідження цих умов і зроблено висновки щодо їх застосування при вирішенні питання про притягнення до відповідальності за заподіяну працівникові моральну шкоду. Обґрунтовано доцільність виділення та виділено критерії визначення розміру відшкодування заподіяної працівникові моральної шкоди, а також визначено систему цих критеріїв. Запропоновано методикку визначення розміру відшкодування власником підприємства, установи і організації або уповноваженим ним органом моральної шкоди, заподіяної працівникові.

Ключові слова: моральна шкода, трудові права, вина, протиправність, причинний зв'язок, презумпція, критерії визначення розміру відшкодування моральної шкоди.

Аннотация

Чернадчук В.Д. Возмещение морального вреда при нарушении трудовых прав. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.05 – трудовое право; право социального обеспечения. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, 2001.

Диссертация посвящена исследованию возмещения морального вреда, причиненного нарушением трудовых прав. В ней изложены результаты исследования, которыми разрешается ряд вопросов касающихся совершенствования правового регулирования отношений, возникающих в процессе возмещения морального вреда, причиненного нарушением трудовых прав.

В диссертации на основании исследования подходов к определению понятия морального вреда дано определение морального вреда, причиненного нарушением трудовых прав как потерь неимущественного характера работника, которые возникли вследствие душевных, психических или физических страданий, причиненных нарушением его законных трудовых прав неправомерными действиями или бездейтельностью собственника или уполномоченного им органа.

В результате проведенной классификации морального вреда выделено простой и сложный, активный и пассивный, первичный и вторичный моральный вред, а также моральный вред, причиненный трудовому коллективу, группе работников, отдельному работнику.

Исследованы существующие в юридической литературе подходы к определению понятия и содержания ответственности. Ответственность за причиненный нарушением трудовых прав моральный вред рассматривается как моральная ответственность причинителя вреда (собственника или уполномоченного им органа), выраженная в денежной или иной материальной форме, имеющая компенсационно-штрафной характер, которая взыскивается в пользу работника в случае нарушения его законных трудовых прав.

Проанализировано основание наступления ответственности за причиненный моральный вред и уточнены условия ее наступления с учетом особенностей трудовых правоотношений:

причинение (наличие) морального вреда, противоправность деяния собственника или уполномоченного им органа, причинная связь между противоправным поведением собственника или уполномоченного им органа и наставшими последствиями; вина собственника или уполномоченного им органа. Отсутствие причинной связи означает, что моральный вред причинен не противоправным поведением причинителя вреда, а обусловлен другими причинами. Вина собственника или уполномоченного им органа имеет двойственное значение: при наличии его вины наступает ответственность, а форма и степень вины влияет на установление размера возмещения за причиненный моральный вред. Выявлены основания при которых собственник или уполномоченный им орган считается невиновным в причинении морального вреда. Исследована смешанная форма вины и разработаны рекомендации о влиянии этой формы на определение размера возмещения морального вреда.

В диссертации получила дальнейшее развитие презумпция виновности причинителя морального вреда и сделан вывод о необходимости ее закрепления в КЗоТ Украины.

В связи с тем, что вопрос о формах и размере возмещения морального вреда является дискуссионным, определенное внимание уделено изучению существующих по этому вопросу точек зрения ученых и обосновано положение о целесообразности сохранения двух форм возмещения: денежной и иной материальной формы, предоставив право выбора формы возмещения потерпевшему и обосновано нецелесообразность ограничения пределов размера возмещения морального вреда.

При определении размера возмещения морального вреда следует учитывать соответствующие критерии, которые сгруппированы в общие, частные, понижающие и повышающие критерии. Выделение этих критериев позволило разработать методику определения размера возмещения морального вреда, причиненного работнику.

В диссертации рассмотрены подходы авторов к вопросу о порядке возмещения морального вреда, развивается положение о том, что эти споры по возмещению морального вреда, причиненного нарушением трудовых прав являются производными от споров о нарушении трудовых прав, и обосновывается распространение на них общего порядка рассмотрения индивидуальных трудовых споров.

С учетом результатов исследования разработаны предложения по усовершенствованию трудового законодательства. Результаты работы могут быть использованы в правотворческой и правоприменительной деятельности

Ключевые слова: моральный вред; трудовые права; вина; противоправность; причинная связь; презумпция; критерии определения размера возмещения морального вреда.

Summary

Chernadchuk V.D. Moral Damages Caused by Violation of Labor Rights. – Manuskript.

The dissertation for the candidate degree in Law, speciality 12.00.05: Labor Law, Social Security Law. – Kiev National University named after Taras Shevchenko, Kiev, 2001.

The thesis deals with the problem of moral damages caused by violation of labor rights. The notions of moral damage caused by violation of labor rights, responsibility for caused moral damage to an employee and terms of this responsibility have been investigated and determined. The expediency to define moral damage criteria has been grounded and the system of these criteria has been determined. The principles of moral damages assessment have been proposed. The system of criteria and method for the compensation for losses have been applied to the inventory of definitions exclusively for the notable cases of controversy between the owner and a worker under the conditions of violation of labor rights.

Key words: moral damage, lawful labor rights, guilt, unlawfulness, causation, presumption, criteria of damages assessment.

Відповідальний за випуск
к.ю.н., доцент *Т.Г. Маркіна*

Видавництво “Ініціатива”

Засновник: Українська академія банківської справи

Адреса редакції, видавця:

40030, м. Суми, вул. Петропавлівська, 56.

Підписано до друку 16.04.2001. Формат 60x90/16. Обл.-вид. арк. 0,9.

Ум. друк. арк. 1,3. Гарнітура Times. Тираж 100 пр.

Надруковано на обладнанні Української академії банківської справи
40030, м. Суми, вул. Петропавлівська, 56.